

A.

Hospodářské dějiny
středověké vesnice

Stredoveká dedina na Slovensku ako základný fenomén feudálnej ekonomiky

D. ČAPLOVIČ–E. HAJNALOVÁ–M. HANULIAK–A. RUTTKAY

I. KONTINUITA OSÍDLLENIA, PROBLEMATIKA ETNICITY, FORMY A VEĽKOSŤ SÍDLISK (D. Čaplovič – A. Ruttkay)

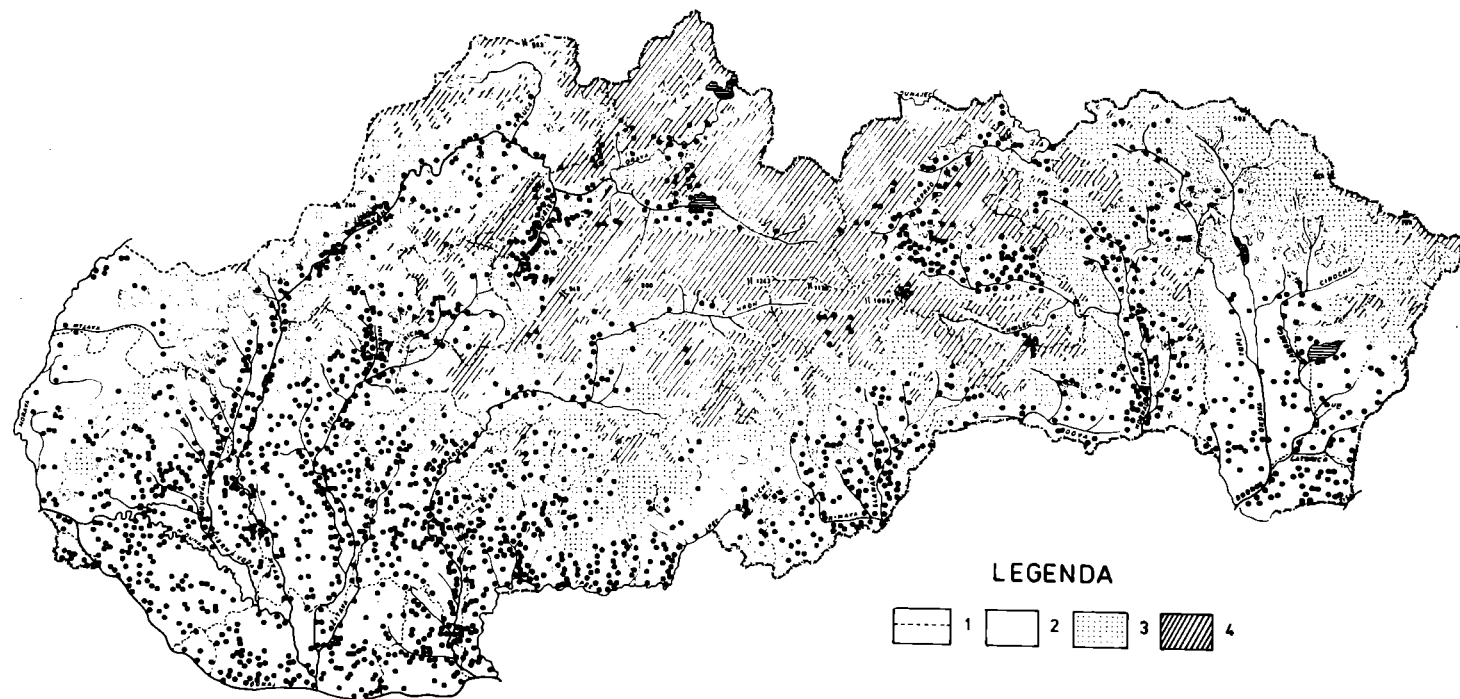
Najpočetnejšou a najrozšírenejšou sídelnou formou v stredoveku je dedina, sídlo poľnohospodárskych výrobcov, ktorí sa mohli sezónne venovať aj niektorým druhom domácej (remeselnej) malovýroby, zväčša spojenej opäť s potrebami poľnohospodárskej výroby. Výroba bola určená na bezprostrednú spotrebu, tak samotného výrobcu (malých roľníkov, slobodných alebo poddaných), ale predovšetkým feudálneho pána. Výrobné prostriedky (pôda, poľnohospodárske náradie) boli prispôbené individuálnym potrebám.

Výskumy archeológie stredoveku najpodstatnejšie zasiahli do problematiky vývoja dedinského osídlenia – hybnej sily feudálnej ekonomiky (najmä v 10. až 13. storočí). Pri riešení tejto problematiky nie je možné vynechať zvýraznenie významu postupnej feudalizácie spoločnosti v rámci konštituovania a upevňovania uhorského štátu, ktorá zákonite našla svoj odraz aj v stredovekom dedinskom prostredí.

Upevňovaním feudálnych vzťahov na dedine zákonite narastá a prehľbuje sa proces majetkovej diferenciacie, ktorý sledujeme v hnutelných a v nehnuteľných archeologických nálezoch a to najmä od polovice 13. storočia.

Na charakter dedinského osídlenia v stredoveku mali veľký vplyv špecifické historicko-geografické okolnosti – ekologické podmienky, ktoré takto boli určujúce pre zabezpečenie základných životných potrieb ale aj pre činnosť obyvateľstva. Z takéhoto hľadiska – vychádzajúc predovšetkým z kritérií nadmorskej výšky (závislosť vývoja a štruktúry osídlenia od bonity pôdy máme zatiaľ vypracovanú len pre menšie regióny) spracovali sme obraz rozloženia sídlisk v období približne od rozpadu Veľkej Moravy do polovice 13. stor. na základe archeologických a písomných prameňov (obr. 1). Sme si vedomí medzier takéhoto spracovania a relativnosti niektorých relácií v ňom obsiahnutých (komentár pozri Ruttkay 1985). Vcelku však mapka nepochybne vcelku dobre odzrkadľuje situáciu, ktorá sa bude modifikovať – pravdepodobne už len v detailoch – na základe ďalších archeologických prameňov.

Počet sídlisk a ich veľkosť by predstavovala základ pre celkový výpočet veľkosti obyvateľstva. Žiaľ, archeologické výskumy dedinských sídlisk zatiaľ nemôžu prispieť k poznatkom o veľkosti osád. Preto pri pokuse o demografické kalkulácie sa opierame o vcelku fragmentárne a geograficky nie dosť reprezentatívne zastúpené vzorky osád, ktorých veľkosť možno vyvodit' z písomných prameňov, a to v menšej miere už v 11.–13. stor., s väčším pomerom v 14.–15. stor. (pozri Ruttkay 1985, tabela I). Z porovnania veľkostnej štruktúry vyplýva všeobecne vysoký podiel drobných osád v kategóriách sídlisk pozostávajúcich z 1–10 domov a 11–30 domov. Vo vzorke z 11.–13. stor. je podstatne vyšší podiel väčších sídlisk s viac

Obr. 1. Osídlenie územia Slovenska v 10.–polovici 13. stor. (sídlišká doložené písomnými, alebo hmotnými prameňmi sú vyznačené plnými krúžkami): 1 hranice komitátov pred 14. stor. 2 územie s nadmorskou výškou 94–300 m, 3. územie s nadmorskou výškou 301–700 m, územie s nadmorskou výškou vyšie 700 m.

ako 50 domami. V 13.–15. stor. vzrástol počet osád z asi 2 300 na 3 500–3 800 zčasti prirodzeným prírastkom obyvateľstva (koncom 13. stor. asi 300–350 000, koncom 15. stor. asi 480 000 obyvateľov), ale najmä drobením osád a posunom osídlenia i do prv neosídlených polôh. Súčasne vzrastá úloha sídlisk mestského typu, v ktorých sa usadzujú aj tí dedinskí poddaní, ktorí sa mali možnosť vykúpiť z feudálnej závislosti.

Z bežných prepočtov o vzťahu počtu domov k veľkosti populácie (jedna rodina, resp. dom = 5–6 ľudí) vyplýva, že priemerná ľudnatosť dedinských sídlisk na Slovensku bola pred 14. stor. 100–150 obyvateľov, v 14.–15. stor. tento priemer badateľne poklesol.

Niektoré aspekty regionálnej špecifikácie počtu obyvateľstva ako nositeľa ekonomického potenciálu a z hľadiska hospodárskej sily osady vyplývajú zo súpisov cirkevných decím. Na druhej strane odhady počtu obyvateľov na základe veľkosti dedinských kostolov a demografické prepočty z ucelene odkrytých prikostolných cintorínov majú len lokálnu platnosť.

Na základe rektifikácie z odhadu celkového počtu obyvateľov Veľkej Moravy koncom 9. stor. a archeologicky zistenej štruktúry sídlisk žilo na území Slovenska koncom 9. stor. asi 120 000 obyvateľov. Do prvej polovice 13. stor. narástol tento počet na 240–250 000. Pokiaľ ide o etnickú skladbu tejto populácie, prežívajú miestami ešte názory o malom počte Slovanov v pomere k maďarskému osídleniu. Príčin je niekoľko: a) apriórna téza o periférnom postavení Slovenska v rámci Veľkej Moravy, b) predpoklad koncentrácie osídlenia len v nížinných oblastiach, c) predstava o katastrofálnom priebehu útoku starých Maďarov, o hromadnej decimácii slovanského obyvateľstva a o permanentnej ostrej slovansko-maďarskej konfrontácii v 10. stor. Keďže o mocenských pomeroch a politickom vývoji v 10. stor. sa zmieňujeme v referáte o feudálnych sídlach, tu sa chceme dotknúť len základných poznatkov o podiele slovanského a maďarského etnika v stredovekom osídlení.

Staromaďarské vojenské družiny sa usadili na juhozápadnom Slovensku po roku 920–925 a až po r. 930–940 sa začal posun ďalších – väčších – skupín staromaďarského pospolitého ľudu. Veľkosť územia Slovenska s dokladmi o trvalom osídlení Maďarmi v 10. stor. je približne 7 500 km²; na tomto území však žila ďalej aj podstatná časť pôvodného slovanského obyvateľstva. Veľká časť Slovenska s kvalitnými pôdami a hustým slovanským osídlením však ostala mimo priameho staromaďarského územného záberu. Prepočty odvodené z demografických a hospodárskych aspektov by nasvedčovali tomu, že podiel staromaďarského obyvateľstva predstavoval v 10. stor. maximálne 8–12 % z celkovej populácie na území Slovenska.

Slovansko-maďarská etnická hranica, ktorá sa utvorila na juhozápadnom Slovensku v 10. stor. predstavovala pomerne stabilnú veličinu počas celého stredoveku. Na východnom Slovensku (a i v južných okrajových zónach stredného Slovenska) sa doklady o priamych slovansko-maďarských kontaktoch objavujú až neskôr. Jazdecké hroby z Medzibodrožia z prelomu 9. a 10. stor. svedčia len o krátkodobom pobyte bez priamej nadväznosti v osídlení. Stopy staromaďarského osídlenia a jeho kontakty so Slovanmi možno v materiálnej kultúre zachytiť až od prelomu 10. a 11. stor. (Čaplovič 1983, s. 385).

V 11.–12. stor. sa v južných častiach Slovenska usídľovali ďalšie – v porovnaní s 10. stor. zrejme početnejšie – skupiny roľnícko-pastierskeho obyvateľstva maďarského pôvodu. Až v tomto období možno rátať s asimiláciou značnej časti tunajšieho pôvodného slovanského obyvateľstva. O zahusťovaní osídlenia na južnom Slovensku v tomto období svedčí napr. obraz vývoja sídlisk na Žitnom Ostrove (Hanuliak 1982). Slovanské etnické ostrovy sa však zachovali i na južnom

Slovensku počas celého stredoveku. Severnejšie od hlavnej etnickej hranice naopak asimilačnému procesu v slovanskom prostredí rýchle podľahli menšie maďarské, alebo aj iné etnické – hlavne vojenské – skupiny.

Pomerne labilné sú údaje o prisťahovaných slovanských (poľských, sliezskych, moravských) zložkách obyvateľstva, ktoré sa usídlili na Slovensku pred 14. stor. (napr. Fügedi 1981, s. 394). Išlo o izolované skupiny, ktoré rýchle splynuli so slovanským prostredím (Marsina 1984, s. 56, 57). Do rámca slovenskej feudálnej národnosti sa integrovali aj početnejšie – v značnej časti zrejme tiež slovanské – populácie, ktoré sa usídlili najmä v horských oblastiach v priebehu tzv. valašskej kolonizácie.

Z hľadiska etnogenézy slovenského národa je teda rozhodujúcim základom kontinuita kompaktného slovanského osídlenia z preduhorských čias. Napriek tomu nemožno obchádzať, alebo podceňiť skutočnosť, že sa tu vyvíjali i ďalšie etnické jednotky – najmä Maďari a Nemci. Aj keď v archeologickom materiáli nie sme schopní diferencovať etnické špecifiká, v metodologickej oblasti a v metodike bádania je potrebné prizerať aj na etnické aspekty v štruktúre osídlenia. Tento postup sa naznačil aj v publikovanom príspevku o terminologických otázkach v archeológii povetkomoravského obdobia a stredoveku (Hrubec 1980).

Zhrnieme si teraz čiastkové poznatky o pôdorysoch osád. Pred 14. stor. sú zatiaľ známe viacmenej len rozptýlené formy sídlisk, ktoré pozostávali zo skupín domov, rozložených na väčšej ploche medzi obrábanou pôdou. Prevládali nepravidelné, voľné zoskupenia, prípadne zhlukové pôdorysné usporiadanie príbytkov. Vo Svinici najstaršie príbytky z konca 11.–13. storočia sú rozložené v nepravidelných vzdialenostiach na relatívne veľkej ploche (Čaplovič 1981, s. 499). Podobná situácia bola v Oboríne (Ruttkey 1970), v Prešove – Nižná Šebastová (Budinský-Krička 1970), Strážnom (Bereš 1982, s. 40) na východnom Slovensku, alebo na zaniknutej osade z 11.–13. stor. v Nitrianskej Blatnici (Ruttkey 1981, s. 257), či nedávno lokalizovanej osade na miernej vyvýšenine nad inundačným územím Ipľa z 9.–10. až 11. stor. v Kosihách nad Ipľou (Šalkovský–Nevizánský 1983, s. 234) a mnohých ďalších.

Na južnom Slovensku v mikroregióne medzi obcami Búč, okr. Komárno a Obid, okr. Nové Zámky sa prieskumom zistili cenné poznatky o štrukturálnych premenách osídlenia. Z obdobia 11.–13. stor. sa zistili dva druhy sídlisk a to roztratené sídla – 9 malých osád – z 11.–12. storočia so zánikom v 13. storočí a sídla, ktoré mali na dominantnom mieste vybudovaný kostol, ktorý slúžil viacerým dedinským sídlam v okolí – boli to lokality Kravany, Obid a Mužla – Svätajúrskej vnútorný hon, ktoré vznikli v 12.–13. stor. V tomto období došlo v rámci integračného procesu k zániku roztratených sídiel, slovom stratila sa ich dominantná prevaha v skúmanej vymedzenej oblasti (Hanuliak–Kuzma 1983, s. 394–395). Tento integračný proces v priebehu 12.–13. stor. sledujeme najmä v južnejších oblastiach Slovenska. V severnejších hornatejších oblastiach pretrvávajú roztratené sídla aj v 13.–14. stor. Formy takýchto sídiel, samozrejme mladších, dokumentujeme v etnografických paralelách aj v novoveku.

Koncentráciu sídlisk sledujeme najmä v blízkosti prírodných zdrojov a hospodársko-správných stredísk. Pri štúdiu tejto problematiky vystupuje do popredia otázka porovnávania ich pôdorysných foriem a to od nepravidelných dispozícií včasného stredoveku, ktoré pretrvávali aj v období vrcholného stredoveku až po pravidelné tvary z konca vrcholného a neskorého stredoveku. Zhľuky domov poznáme v osade z 11.–12. stor. v katastri obce Voderady – Slovenská Nová Ves. U niektorých obydli datovaných do tohto obdobia výnimočne sledujeme tendenciu vytvárať čelnú frontu 4–5 domov (Pavúk–Mináč 1977, s. 226–227). Je zrejmé, že

už v tomto období sledujeme určité prvky plánovitej a pravidelnej zástavby dediny s radovým systémom.

U preskúmaných mladších dedinských sídlisk datovaných do 13.–15. stor. možno sledovať už pravidelné formy. O tejto skutočnosti svedčia najnovšie poznatky z výskumu zaniknutej stredovekej dediny Krigov, v katastri obce Pavľany na Spiši (Čaplovič–Javorský 1982, s. 67–68; 1983, s. 70–71), v ktorej sa rozpoznali zvyšky jednoradového, pricestného usporiadania domov. Obdobnú situáciu možno predpokladať na zčasti preskúmanej zaniknutej dediny Zalužany, v katastri obce Nemešany, okr. Spišská Nová Ves (Polla 1962, s. 92).

K rozšíreniu poznatkov o vývoji pravidelných a nepravidelných foriem stredovekých dedín môže prispieť najmä naša historická geografia (Slovensko 3. – Ľud – 1. časť, s. 463–521) ale aj história a národopis štúdiom svojich prameňov. Pri sprisťahovaní týchto poznatkov však bude mať najzávažnejšie slovo archeologický prieskum a výskum, ktorého vlastná pramenná báza môže verifikovať a rozširovať doterajšie výsledky výskumu a ktoré by mali vyústiť do interdisciplinárneho prístupu k skúmaniu danej problematiky.

2. TYPY OBYTNÝCH OBJEKTOV (D. Čaplovič – M. Hanuliak)

Obytný dom s hospodárskymi budovami, ovocnou záhradou je spravidla najmenšou uzavretou sídelnou a hospodárskou jednotkou. Najstaršou a najtrvácnejšou formou obydľia je zahľbený jednopriestorový objekt. Tieto typy obydľí majú svoje tradície v starších slovanských domoch – zemniciach a polozemniciach, s príslušným vykurovacím zariadením. Polozemnice s pravidelným štvorcovým pôdorysom s kolovou resp. zrubovou nadzemnou konštrukciou sú najčastejšie datované do 10.–13. stor. a poznáme ich napríklad z lokalít: Nitra–Šindolka (Chropovský 1976, s. 115), Biňa (Cheben 1981, s. 89), Piešťany–Banka (Ruttkey 1976, s. 198; Ruttkey–Rejholec 1982, s. 256), Voderady–Slovenská Nová Ves (Pavúk–Mináč 1977, s. 226), Senec–Martin (Mináč 1978, s. 161; 1981, s. 487–497), Komjatice (Točík 1978, s. 250, 254, 256, 260), Kamenín (Nevizánsky 1980, s. 188), Patince (Cheben 1982, s. 93; 1983, s. 96), Chotín, Bešeňov, Bohatá (Habovštiak 1961, s. 455–471), Spišskej Novej Vsi (Javorský 1981, s. 111), Strážne (Bereš 1982, s. 40), Šarišské Michaľany (Šiška–Hajnalová 1983, s. 303–304), Prešov–Nižná Šebastová (Budinský–Krička 1970, s. 168–169), Veľký Slavkov (Ruttkey 1969, s. 271–283), Trebišov (Čaplovič 1979), Svinica (Čaplovič 1981, s. 499–500) a mnohé ďalšie.

Zahľbené polozemnice obdĺžnikového pôdorysu, resp. nepravidelného oválneho pôdorysu mali nadzemnú zrubovú konštrukciu. Pri archeologických výskumoch zachytávame len najzahľbenejšiu časť týchto objektov, značne nepravidelného pôdorysu. Na tieto typy obydľí poukázala vo svojej štúdii A. Pitterová (1976 až 1977, s. 83 a n.), určila ich charakteristiku zo 6.–13. stor. a považovala ich za typické pre západoslovanské oblasti. V stredoveku sa najdlhšie tieto typy obydľí udržiavajú v severnejších oblastiach Slovenska, ale aj na východnom Slovensku napr. lokality Liptovská Mara (Hoššo 1975, s. 54), Svinica (Čaplovič 1981, s. 499–500), Somotor (Pastor 1957, s. 230), ale aj v iných lokalitách.

V priebehu 11.–12. stor. sa začali budovať v dedinskom stredovekom prostredí aj nadzemné obydľia s kamennou podmurou; zistili sa v Devíne (Plachá–Hlavicová–Keller 1975, s. 83), v Nitrianskej Blatnici (Ruttkey 1980, s. 243; 1981, s. 257) ale aj z podhradskej osady Bratislava–Kapitulská 18 datovanej do 11. až 13. stor. (Baxa 1983, s. 47). V mladšom období z 13.–15. stor. sú známe tieto typy obydľí z Pavľan–Krigova (Čaplovič–Javorský 1982; 1983), Spišského Hrušova–Miloj (Polla 1966, s. 145–157), z lokality Zalužany v katastri obce Nemešany (Polla

1962, s. 92), z Gemerského Sadu (Füryová 1983, s. 91) alebo z Blatnice-Sebeslaviec (Slaninák 1975, s. 183–184).

Časté sú nadzemné obydlia aj s kolovou konštrukciou, ktoré patrili k hospodárskym stavbám, prípadne rôznym jednoduchým prístreškom datovaným do 11.–13. stor. Sú známe z lokality Svinica (Čaplovič 1983, s. 374–375), Chľaba vrcholného a na začiatku neskorého stredoveku (Hanuliak–Žábojník 1980, s. 196, (Hanuliak–Žábojník 1982, s. 48; Hanuliak 1982b, s. 110). Sem radíme aj dva svojím spôsobom výnimočné objekty s inou funkciou z lokality Šamorín–Šamot datované do 2. polovice 14. stor. a mladší do 15. stor. Sú interpretované ako ľahké nadzemné príbytky s kuželovitou strechou šiatrového typu, pričom ich existencia dovoľuje uvažovať o sezónnom obývaní týchto typov obydlií aj v období koncom vrcholného a na začiatku neskorého stredoveku (Hanuliak–Žábojník 1980, s. 196, 199).

Z typov obydlií – zväčša ich zvyškov nemôžeme jednoznačne vyčleniť etnické špecifiká. Preskúmané polozemnice – obydlia z 10.–11. stor. radíme k trvalejším sídlam, pričom popri nich iste existovali stanové-jurtové obydlia, typické pre polochočvné a chočvné národy, ktoré k nám prenikli koncom 9. a v priebehu 10. storočia. Doterajšie výsledky archeologického výskumu teda nedovoľujú položiť etnické špecifiká v dvoch typoch vykurovacích zariadení a to: kamenného krbu a kupulovitej pece vydlabanej do hlinitého podlažia v polozemniciach. Pre novousadlé obyvateľstvo v 10.–11. stor. mohli byť typické voľne rozložené ohniská, prípadne kupulovité pece, zväčša na voľnom priestranstve mimo domu. Avšak tieto dva typy vykurovacích zariadení sú typické aj pre trvalejšie sídla a objavujú sa v čisto slovenskom prostredí, teda severnejšie od hranice slovensko-maďarského dedinského prostredia.

Z priebehu 10.–12. stor. sledujeme paralelný výskyt zahĺbených a povrchových objektov. Zahĺbené obydlia sa nachádzali aj v horskom prostredí (Gánovce, Veľký Slavkov). V Nitrianskej Blatnici sa nachádzali zahĺbené objekty do skalného podlažia (Ruttikay 1977, s. 247). Naopak nadzemné, povrchové obydlia sa nachádzali aj v nižšom prostredí, pre časté záplavy sa však zachovali veľmi zriedkavo.

Technike budovania nadzemných častí sa dotkneme len okrajovo. Steny boli budované technikou výpletu, v horizontálnej a vertikálnej väzbe, často sa používala technika vypletených stien „do stĺpa“. Vyskytuje sa aj stará tradičná zrubová technika, najmä tam kde bol dostatok kvalitného ihličnatého dreva. Časté boli aj hlinené stavby, ktorých steny boli spevnené stĺpmi vo vnútri obvodových stien, budovaných aj technikou nabíjania hliny medzi dosky v šírke steny a pod. Neskôr sa iste začala uplatňovať aj tehlová technika budovania nadzemných častí obydlií. U najchudobnejších vrstiev na dedine sa však najčastejšie udržiavali staré tradičné formy obydlií, čoho príčinou boli najmä ekonomické dôvody.

Typ jednopriestorového obydliá sa udržal veľmi dlho a bol dokladom prehlbujúcej sa biedy najchudobnejších vrstiev na stredovekom vidieku. Najstaršie doklady pôdorysného členenia obydliá z dedinského prostredia, poznáme z Nitrianskej Blatnice, kde v priebehu 12. stor. bola k nadzemnej zrubovej stavbe pribudovaná malá miestnosť so žarnovovým mlynom (Ruttikay 1978, s. 214). Tento prechod od jednopriestorového k viacpriestorovému obydliu bol najmarkantnejší v priebehu 14. stor., napriek tomu výskyt viacpriestorových obydlií v čiste dedinskom stredovekom prostredí pred 14. stor. nevylučujeme, ako o tom svedčí príklad objektu v Nitrianskej Blatnici. Vo vertikálnom členení sledujeme od konca 13. stor. nový funkčný prvok a to podpivničené komory, napr. hospodársky objekt v Chľabe (Hanuliak 1982b, s. 103–111). O vnútornej dispozícii viacpriestorových nadzemných obydlií so zrubovou konštrukciou zo 14.–15. stor. máme najlepšie poznatky zo zaniknutej vyšinej stredovekej dediny Krigov, v katastri obce Pavľany

na Spiši (Čaplovič-Javorský 1982; 1983). Z lokality poznáme jednopriestorový, dvojpriestorový a viacpriestorový zrubový dom s kamennou podmurouvkou. Súčasťou týchto obytných objektov boli hospodárske prístavby a kamenná studňa.

Z nížinného prostredia na južnom Slovensku poznáme z druhej štvrtiny 16. stor. v Chľabe trojpriestorový dom (Hanuliak 1982b, s. 110). Z objektu sa zachoval žľabovitý základ, nadzemná časť bola vybudovaná v kombinácii dreva a hlinených váľkov. Funkčnosť tohto obydlija je veľmi otáznna.

Napriek tomu, že pôdorys obydlija, jeho forma odrážala ekonomicko-sociálnu a kultúrnu úroveň majiteľov domov – odrážalo sa to v porovnávaní obydlija slobodného roľníka alebo poddaného s obydľím svetského a cirkevného feudála – jednopriestorový dom je najčastejším typom obydlija stredovekého dedinského osídlenia. Táto skutočnosť je dokladom tradičnej feudálnej a v období celého stredoveku trvalo zakonzervovanej skutočnosti – v ťažkých podmienkach žijúceho roľníka, poddaného na dedine, bez možnosti zlepšenia spoločenských, ekonomických a kultúrnych podmienok svojej existencie.

3. POĽNOHOSPODÁRSTVO A CHOV DOBYTKA (D. Čaplovič – E. Hajnalová)

Obyvateľstvo, ktoré žilo v stredovekom dedinskom prostredí, sa živilo predovšetkým poľnohospodárstvom, ku ktorému patril aj chov dobytká a ďalších domácich zvierat. K doplnkovým formám obživy patrilo ovocinárstvo, záhradníctvo, brtníctvo, včelárstvo, lov a rybolov. Poľnohospodárstvom sa zaoberala drvivá väčšina obyvateľstva. Pôda – hlavný výrobný prostriedok, bola vo vlastníctve kráľa, šľachty, cirkvy a neskôr vznikajúcich stredovekých miest. Poddaní roľníci pôdu dedične užívali. V stredoveku aj na našom území nebolo základom feudálneho útlaku zbavenie máš vlastníctva pôdy, ale naopak oveľa väčšie ich pripútanie k pôde. Napriek tomu, že nám nie je dostupný subjekt histórie – výrobca – výsledky jeho práce poznáme z archeologického hľadiska v huteľných pamiatkach.

Najdôležitejším výrobným nástrojom, ktorý pomáhal obrábať pôdu bolo radlo. Používanie ľahkého pluhu však nemalo v poľnohospodárskej technike výraznú úlohu, v priebehu 13. stor. sa postupne presadzuje ťažký pluh a to najmä v súvislosti s agrotechnickými zmenami, zvlášť rozšírením trojpoľného systému. Popri radle, ktoré je najčastejším poľnohospodárskym náradím aj v 13.–14. storočí a pretrváva až do novoveku, sa začal uplatňovať aj pluh. Svedčia o tom nielen archeologické nálezy, ale aj ikonografické vyobrazenia (Habovštiak 1971; Čaplovič 1984).

O charaktere stredovekých polí tzv. dlhej pásovej oráčiny svedčia nálezy pluhín pri zaniknutej stredovekej dedine Barc v katastri obce Tehla, okr. Levice (Habovštiak 1973, s. 224), v Nitrianskej Blatnici (Ruttkay 1980, s. 244), alebo nové zistenia na Spiši v katastri obce Spišský Štiavnik (informácia M. Slivka). Okrem orného hospodárstva sa iste uplatňovala technika žiarového hospodárenia, ktorá pretrvala v severnejších oblastiach Slovenska až do novoveku napr. v severovýchodnom Zemplíne – Starina.

V nálezoch z dedinského prostredia pochádzajú masívne kľčovnice, zvlášť z hornatejších vyššie položených oblastí. Z počiatku mal prevahu extenzívny dvojpoľný systém obhospodarovania pôdy, postupne na väčších hospodárstvach sa presadil progresívny trojpoľný systém hospodárenia. Výsledky etnografických výskumov však dokumentujú udržiavanie dvojpoľného hospodárenia až do nedávnej minulosti – v severovýchodnej časti Slovenska (Podolák 1980, s. 27–28).

K ďalšej úprave pôdy sa používali brány, čoho dokladom sú nielen vyobra-

zenia – ikonografické pramene – ale aj nálezy kovových bránikov napr. Svinica, Zalužany-Nemešany, Brezovička (Čaplovič 1984, s. 151).

Pri zbere každoročnej úrody z polí a lúk mali v stredoveku významnú úlohu kosačky. Nález krátkej kosačky s rovnou čepelou poznáme z lokality Senec-Martin (Mináč 1981, s. 493, obr. 8) a je datovaný do konca 10. a začiatku 11. stor. Nález kosačky z východného Slovenska, pravdepodobne zo Spiša je bez bližšieho určenia (Podtatranské múzeum Poprad). Veľmi časté sú nálezy kosákov, ktoré mali hladké ostrice a srpov s pilkovitým ostrím. Objavujú sa temer na každej lokalite stredovekej dediny. Ich výskyt nebol viazaný len na nížinné prostredie, ale objavujú sa aj vo vyššie položených horských oblastiach, ako o tom svedčia nálezy z extrémnej nadmorskej výšky 920 m zaniknutej stredovekej dediny Krigov-Pavľany na Spiši (Čaplovič-Javorský 1982, s. 68; 1983, s. 71). Svedčia o skutočnosti, že obilie sa pestovalo aj v takýchto výškach už v priebehu 14.–15. stor.

Z polí sa úroda zväžala do skladov vozom. Časté sú nálezy súčastí voza, najmä z mladšieho obdobia z 13.–15. storočia. Okrem koní sa do záprahu používali aj voly o čom svedčia nálezy podkov – tzv. volské podkovy (Svinica, Brezovička a pod.).

K hlbšiemu poznaniu poľnohospodárskej výroby v stredoveku prispeli aj paleobotanické nálezy. Aj keď nemôžeme za súčasného stavu bádania v tejto oblasti podať vyčerpávajúci obraz úrovne agrikultúry a hortikultúry, početné nálezy zuhoľnatených zvyškov rastlín ukazujú, čo sa pestovalo a zbieralo vo voľnej prírode na Slovensku ako potravina, pochutina, ovocie a zelenina alebo aj krmovina od 12.–17. stor. Geografická členitosť, klimatická rôznorodosť, ale aj pestovateľská tradícia zohrali rozhodujúcu úlohu v sortimente rastlín, a to nielen v jednotlivých druhoch, ale aj ich odrôd. Táto zaujímavá oblasť však zatiaľ nie je v paleobotanických zvyškoch postrehnuteľná pre nedostatok vhodného nálezového materiálu.

Z územia Slovenska poznáme 45 lokalít, na ktorých sa počas archeologických prieskumov, záchranných aj systematických výskumov získali zuhoľnatené aj nezuhoľnatené rastlinné zvyšky (semená, plody, kôstky, škrupiny), ale tiež odtlačky semien pestovaných rastlín na tehlách a v mazanici. Paleobotanicky bolo 30 lokalít posúdených a vyhodnotených (Hajnalová 1975, 1978, 1982, 1985; Hajnalová-Sýkorová 1977; Krippel 1963; Tempír 1969).

Zo zrnín sa pestovala pšenica siata, pšenica siata-zhlúčená, jačmeň siaty dvojradový, aj viaceradový, raž siata, ovos siaty a proso siate. Na viacerých lokalitách, najmä takých, ktoré majú extrémne pestovateľské podmienky (Sitno, Liptovská Sielnica – Havránok), ale aj v úrodných oblastiach (Nitra) sme zistili prítomnosť plevnatej pšenice dvojzrnej. Na základe uvedených nálezov tejto archaickej pšenice vzniká otázka či možno na Slovensku dokázať kontinuitu pestovania tejto rastliny od neolitu až po novovek. V čase prírodnej katastrofy alebo vojnového ničenia ľudia zbierali semená voľne rastúcich rastlín a ukladali ich ako zásobu. Dokladom spomínaného postupu je veľký nález semien mrlíky obyčajnej v obilnej jame z Jatova. Semienka, ktoré produkuje dnešná burina rumovísk a pôd s okopaninami nedosahujú veľkosť 1 mm. Majú však múčnatý endosperm, ktorý sa dal zužitkovať ako zrnina. Zo sortimentu strukovín, ktoré dnes poznáme sa pestoval hrach siaty a šošovica kuchynská.

Z technických rastlín, či už olejnin alebo priadnych rastlín poznáme semená konope siatej a ľanu siateho. Písomné pramene (Ábelová 1966) nám dokladajú, že pre prípravu rýchlo použiteľného oleja v kuchyniach sa zužitkoval široký sortiment orechov, jadier kôstok aj semien. Paleobotanické doklady však o tom nemáme. Textilná vlákna, najmä technické (šnúry, laná a siete) boli zhotovované z mnohých rastlín, ktoré sa nachádzali voľne v prírode. Obrovský depot semien

konope sietej sa našiel v zahľbenom obydlí z 12.–13. stor. v Šarišských Michaľanoch (Šiška–Hajnalová 1983, s. 240).

Okrem stodôl, ktoré boli zväčša na svetskom a cirkevnom feudálnom majetku sa obilie a iné poľnohospodárske plodiny uskladňovali pod jednoduchými prístreškami alebo v zásobných jamách tzv. obilniciach. Poznáme ich z lokalít Budmerice (Polla 1959, s. 520–521), Biňa (Habovštiak 1971, s. 12), Trnava-Zelenec (Meszárosová 1976, s. 147), na brehu rieky Štiavnice, v katastri obce Terany, okr. Zvolen (Bátora 1976, s. 29), Senec-Martin (Mináč 1978, s. 161; 1981, s. 491), Spišská Nová Ves, kde sa zachovali zvyšky dreveného debnenia a železných kovaní dvierok zo striešky (Javorský 1981, s. 113) a pod.

K spracovániu obilia slúžili kamenné ručné žarnovy. Na poddanskom vidieku sa udržiavali rôzne mlecie kamene, používali sa „stupy“ a ručné mlynčeky, pretože feudáli nútili poddaných pri používaní vodných mlynov k plateniu v naturáliach a to nie obilím, ale hotovými produktami – múkou (Kučera 1974, s. 180–181). Vďaka bohatosti vodných zdrojov, bolo na stredovekom vidieku vybudovaných veľké množstvo vodných mlynov (Hanušin 1979). Z archeologického hľadiska však nemáme ani jeden lokalizovaný a prípadne preskúmaný.

Chlebové pece, ktoré sa nachádzali mimo obydľia – Svinica (Čaplovič 1983, s. 374, obr. 3), Komjatice (Točik 1978, s. 250) a pod. – slúžili nielen na pečenie chleba, ale aj na sušenie ovocia, rýb a ďalších druhov potravín pripravovaných na zimné predzásobenie. Ku skupine pecí z hľadiska využitia možno pričleniť dva plytké obdĺžnikové objekty s konkávnym dnom a vypálenými stenami z Chľaby (Hanuliak–Zábojník 1982, s. 45–46). V jamách tohto druhu sa zakladal tzv. spodný oheň na rozpálenie hlinených pekáčov, ktoré boli nad nimi umiestnené. Na pekáčoch sa týmto spôsobom pražilo nedozreté zrnó, sušilo zvlhnuté zrnó po vybratí z obilnice, piekol chlieb a nekvaseňé placky (Kudrnáč 1981, s. 211). Nálezy kupulovitých pecí na spomínanej lokalite v Chľabe slúžili k príprave potravy, príležitostne k sušeniu ovocia a obilia. Boli vybudované na úrovni terénu. Zahľbené pece slúžili podľa známych analógií nielen k pečeniu chleba, ale aj na údenie rýb. Tento predpoklad možno v tejto oblasti spojiť podľa písomných prameňov so špecializovaným rybolovom (Kučera 1974, s. 77). Svedčia o tom aj nálezy rybacích šupín a kostí z odpadových jám.

Mladšiu chlebovú pec poznáme priamo z areálu zaniknutého panského dvorca v Zalužanoch-Nemešanoch na Spiši. Bola súčasťou tzv. čiernej izby – dymnice, datovanej na koniec 14. stor. (Polla 1957, s. 115–119). K sádzaniu chleba slúžili drevené lopaty. Torzo takejto lopaty poznáme zo studne na lokalite Krigov-Pavľany datovanej do 14.–15. stor. (Čaplovič–Javorský 1983, s. 71).

Súčasťou poľnohospodárskej výroby bolo aj ovocinárstvo, záhradníctvo a vinohradníctvo. K dokumentácii týchto doplnkových foriem obživy z archeologických výskumov postrádame dostatok kritických prameňov. K ojedinelým radieme nálezy okutia drevených rýľov a vinohradníckeho nože. Aj paleobotanické nálezy, ktoré dokumentujú pestovanie zeleniny a pochutín sú zatiaľ veľmi malé. Zapričiňuje to aj nedostatok vhodných archeologických objektov, v ktorých by sa uchovali okrem generatívnych aj vegetatívne časti rastlín na sídliskách dedinského charakteru. Z Bratislavy a Trnavy poznáme kôpor voňavý, uhorku obyčajnú alebo melón žltý, tekvicu obyčajnú a ligurček lekárske. V akom rozsahu sa tieto, ale aj druhé rastliny dobre známe zo stredovekých lokalít na Morave a Čechách, pestovali na vidieku Slovenska, ukázu iba ďalšie archeologické výskumy.

V stredovekej studni Krigov-Pavľany, ale aj v odpadových jamách Bratislavy a Trnavy sa našli doklady o zbieranom ovocí: drieň obyčajný, lieskový orech, baza čierna, baza-chabzda, ostružiny, maliny, jahody lesné, trnky obyčajné, čerešne vtáče, čerešne krovité. U niektorých druhoch možno predpokladať aj snahu ich

pestovať (drieň, lieskový orech a iné), žiaľ rozsah týchto pokusov nevieme v paleobotanickom materiáli postrehnúť.

Doteraz len na lokalitách juhozápadného Slovenska a to od 14. stor. sme sa stretli so zvyškami pestovaného ovocia: jablň obyčajná, hruška obyčajná, slivka domáca, slivka domáca guľatoplodá, broskyňa obyčajná, čerešňa, orech vlašský, vinič hroznorodý. U väčšiny druhov je možné predpokladať aj skoršie pestovanie, neporušenú tradíciu už z veľkomoravského obdobia. V období vrcholného stredoveku v chránených polohách od mrazov sa pestovali figy obyčajné a moruše čierne, ktorých semená sa našli vo veľkom množstve v Bratislave a v Trnave.

Len veľmi malé množstvo nálezov zrnín a strukovín obsahovalo aj semená burín, ktoré môžu byť indikátormi poľnohospodárskych pestovateľských tradícií. Doterajšie poznatky svedčia o vysokom zaburinení polí, čo mohlo súvisieť so stálym obrábaním tej istej plochy bez väčšieho odpočinku.

S poľnohospodárskou výrobou je spojený aj chov dobytky a ostatných domácich zvierat. Svedčia o tom nálezy železných péroových tzv. ovčiarskych nožníc, škrapákov, dvojstranných kopytnatých nožov, zubadiel, podkov a ďalších archeologických nálezov. Z dedinského prostredia sú časté aj archeozoologické nálezy, ktoré však neboli doteraz komplexnejšie vyhodnotené.

Lov, spomínaný rybolov, včelárstvo i keď len patrili k doplnkovým formám, výrazne obohatili prípravu a sortiment jedál, rozšíril celú škálu základných surovín, ktoré boli dôležité k zvýšeniu kultúry oblečenia a bývania.

Dedina sa stala, vďaka poľnohospodárskej výrobe, najsilnejším miestom, kde pôvodná slovanská tradícia pretrvávala. Bola to práve táto tradícia, ktorá zohrala a mala pri formovaní stredovekej slovenskej národnosti také významné miesto.

4. REMESLO A OBCHOD DO POLOVICE 13. STOROČIA (D. Čaplovíč – A. Ruttkay)

Vyrobený tovar bol predovšetkým určený na domácu spotrebu, na pokrytie potrieb pospolitého ľudu a feudálnej vrchnosti, tak svetskej ako aj cirkevnej. Väčšina obyvateľstva v tomto období kryla svoje potreby výrobou produktov v domácom malovýrobnom prostredí. Napríklad domáca výroba hrnčiara a kováča na dedine uspokojovala predovšetkým vlastné potreby najbližšieho okolia. Svoju prácu vykonával popri hlavnej pracovnej činnosti – poľnohospodárskej výrobe. Domáca výroba v dedinskom stredovekom prostredí pokračovala v starších slovanských tradíciách a výskyt remeselného výrobcu – špecialistu bol výnimkou. K oživeniu remeselnej výroby prišlo až po obnovení činnosti centier politického a hospodárskeho života. V severnejšie položených oblastiach, kde nebol priamy zásah staromaďarských kmeňov iste nerušené pokračovala. Výrobky niektorých druhov šperkov, ktoré poznáme najmä z pohrebísk a mladších cintorínov boli vyrobené v špecializovaných remeselníckych dielnach vo formujúcich sa stredovekých výrobných centrách v blízkosti hospodársko-správnych stredísk (Nitra, Bratislava, Tekov, Zemplín a pod.). Remeselná špecializovaná výroba sa sústreďovala v osadách výrobného charakteru v blízkosti prírodných surovínových zdrojov a v správno-politicko-hospodárskych centrách. Svoju opätovnú renesanciu po zániku Veľkej Moravy prežívala kamenárska výroba, najmä pri budovaní svetských a cirkevných stavieb.

Výskyt dreva v značnej miere determinoval vznik a rozvoj špecifických foriem obživy obyvateľstva a to lesných zamestnaní a remeselnej výroby z dreva, z počiatku zameranú na domácu potrebu a neskôr aj na predaj. Zhotovovanie výrobkov z dreva bolo menej náročné a preto ich výrobcovia nemuseli mať vždy dielňu, slúžil k tomu vyhradený priestor medzi obytnými a hospodárskymi objektami.

O železiarske výroby v 10.–13. stor. v blízkosti spomínaných centier alebo priamo v osadách, svedčia preskúmané osady remeselníckej vrstvy železiarov a kováčov z 11. stor. v Nitre-Šindolke (Chropovský 1976, s. 115), železiarov v Komjaticiach-Blatnica a to z 9.–10. stor. a 12.–14. stor. (Točík 1978, s. 261), ale aj malé kováčske vyhne z 12.–13. stor. v osade v Hlohovci (Pastorek 1981, s. 216), plytké vaničkovité zahĺbené objekty oválneho pôdorysu v zaniknutej osade Senec-Martin (Mináč 1978, s. 161), pece na sprážovanie železnej rudy z konca 13. stor. zo zaniknutej osady v intraviláne Spišská Nová Ves (Javorský 1981, s. 112), či doklady železiarskej výroby v osade Somkút v Gemerskom Sade, okr. Rožňava (Fűrýová 1983, s. 91).

Značný rozvoj dosiahla dechtárska výroba, ako o tom svedčia nálezy dechtárskych pecí v Bojniciach-Koší (Remiášová-Ruttkay 1967, s. 455–464; Remiášová 1983, s. 218), alebo nedávno objavené výrobné dechtu z 12.–13. stor. vo Varíne, okr. Žilina (Pieta-Moravčík 1983, s. 206).

Výmena tovarov medzi roľníkmi a remeselníkmi sa spočiatku mohla uskutočňovať priamo, bez sprostredkovania obchodníkom a to v dňoch mestských trhov, na ktorých roľník nielen predával ale aj nakupoval. V blízkosti trhových stredísk sa okrem remeselníkov usadili aj kupci, ktorí obchod sprostredkovali. Rozvoj obchodu podmienili aj bohaté zdroje nerastných surovín, najmä drahých kovov, ktoré taktiež podmienili aj rozvoj baníctva na Gemeri, Spiši, v okolí banských miest na strednom Slovensku. Z počiatku sa využívali len povrchové zdroje, prípadne sa cenný kov získaval aj ryžovaním. Osobitnú pozornosť si zaslúžia doklady povrchovej ťažby železnej rudy v okolí včasnostredovekého sídliska v Nitrianskej Blatnici, predovšetkým nálezy ping (Ruttkay 1981, s. 258). V priebehu 12.–13. stor. sa začali využívať aj hlbinné rudné žily.

Vzrast remeselnej výroby v prostredí stredovekého dedinského osídlenia na Slovensku úzko súvisí s procesom feudalizácie spoločnosti. Napriek retardačnému krátkodobému procesu spôsobeného príchodom maďarských pastierskych kmeňov do Karpatskej kotliny teda neprišlo k zásadnému zabrzdeniu sociálno-ekonomického vývoja, len v oblastiach priameho zásahu cudzieho etnika k jeho čiastočnému spomaleniu. Od 13. stor. sa ťažisko remeselnej výroby a obchodu postupne a napokon takmer úplne presunulo do miest.

Literatúra:

- ABELOVÁ, V.: Záboje v okolí Trenčína (Lisovanie semencového oleja v minulosti). In: Vlastivedný obzor. Trenčín 1966, s. 25–31.
- BAXA, P.: Výskum v historickom jadre Bratislavy. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 47–49.
- BÁTORA, J.: Archeologický prieskum v povodí riek Štiavnice a Krupinice. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975. Nitra 1976, s. 28–29.
- BÉREŠ, J.: Záchranný výskum v Strážnom. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981. Nitra 1982, s. 39–41.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA, V.: Príspevok k poznaniu včasnostredovekej dediny na východnom Slovensku. Slovenská archeológia 18, 1970, s. 167–188.
- ČAPLOVIČ, D.: Slovanská a stredoveká osada v Trebišove. In: Nové obzory 21. Prešov-Košice 1979, s. 147–169.
- ČAPLOVIČ, D.: Stredoveká dedina vo Svinici a jej význam pre poznanie stredovekého osídlenia na východnom Slovensku. In: Archaeologia historica 6. Košice-Brno 1981, s. 499–504.
- ČAPLOVIČ, D.: Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku, Slov. Archeol. 31, 1983, s. 357–413.
- ČAPLOVIČ, D.: Poľnohospodárska výroba na východnom Slovensku v období stredoveku. In: Nové obzory 26. Prešov-Košice 1984, s. 147–166.
- ČAPLOVIČ, D.-JAVORSKÝ, F.: Záchranný výskum zaniknutej stredovekej dediny Krigov. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981. Nitra 1982, s. 66–70.

- ČAPLOVIČ, D.–JAVORSKÝ, F.: Archeologický výskum profánnej stredovekej architektúry v Pavľanoch. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 70–72.
- FÜGEDI, E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek (Tanulmányok a magyar középkorról). Budapest 1981, s. 387–397.
- FÜRYOVÁ, K.: Zaniknutá stredoveká osada v Gemerskom Sade. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 91–92.
- HABOVŠTIK, A.: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.–XIII. storočí. Slovenská Archeológia 9, 1961, s. 451–482.
- HANULIAK, M.: Osídlenie Žitného ostrova z pohľadu stredovekej archeológie, Arch. Hist. 7, Brno 1982a, s. 97–102.
- HANULIAK, M.: Stredoveké hospodárske objekty v Chľabe. In: Archaeologia historica 7. Brno 1982b, s. 103–111.
- HANULIAK, M.–KUZMA, I.: Výsledky výskumu včasnostredovekého osídlenia v Mužli-Čenkovce. In: Archaeologia historica 8. Brno 1983, s. 385–396.
- HABOVŠTIK, A.: Hmotná kultúra stredovekých dedín vo svetle doterajšieho výskumu na Slovensku. In: Agrikultúra 10, 1971, s. 7–28.
- HABOVŠTIK, A.: Stredoveké zaniknuté sídliská ako predmet historicko-archeologického výskumu. Slovenská archeológia 21, 1973, s. 221–228.
- HAJNALOVÁ, E.: Archeologické nálezy kultúrnych rastlín a burín na Slovensku. Slov. Archeol., 23, 1975, s. 227–254.
- HAJNALOVÁ, E.–SÝKOROVÁ, L.: Prehľad botanických nálezov z archeologických výskumov. AVANS 1976, Nitra 1977, s. 109–114.
- HAJNALOVÁ, E.: Prehľad nálezov a analýz z rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov. AVANS 1977, Nitra 1978, s. 78–90.
- HAJNALOVÁ, E.: Rastliny nájdené v Liptovskej Sielnici poloha Havránok. AVANS 1980, Nitra 1982, s. 71–75.
- HAJNALOVÁ, E.: New Palaeobotanical Finds from medieval Towns in Slovakia. Slovenská archeológia 33, 1985, s. 399–438.
- HANULIAK, M.–ZÁBOJNÍK, J.: Výskumy z obdobia stredoveku na trase výstavby Sústavy vodných diel na Dunaji. In: Archaeologia historica 5. Brno 1980, s. 193–207.
- HANULIAK, M.–ZÁBOJNÍK, J.: Výsledky archeologického výskumu v Chľabe. In: Castrum Novum 1. Nové Zámky 1982, s. 43–62.
- HANUŠIN, J.: Najstaršie vodné mlyny na Slovensku (do konca 13. stor.). In: Dějiny věd a techniky 12. Praha 1979, s. 9–23.
- HOŠŠO, J.: Historickoarcheologický výskum v Liptovskej Mici v r. 1974. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1974. Nitra 1975, s. 54–55.
- HRUBEC, I.: Návrh chronologie pravěku a včasné doby dejinné na Slovensku, Povelkomoravské období a stredovek, Slov. Archeol. 28, 1980, s. 229–237.
- CHEBEN, I.: Druhá sezóna výskumu v Bini. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980. Nitra 1981, s. 88–90.
- CHEBEN, I.: Záchranný výskum v Patinciach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981. Nitra 1982, s. 93–95.
- CHEBEN, I.: Pokračovanie výskumu v Patinciach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 95–96.
- CHROPOVSKÝ, B.: Výskum laténskej, veľkomoravskej a včasnostredovekej osady v Nitre na Šindolke. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975. Nitra 1976, s. 113 až 117.
- JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš Archeologického ústavu SAV. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980. Nitra 1981, s. 108–126.
- KRIPEL, E.: In: Pichlerová, M.: Špacince v pravěku a v rannej dobe historickéj. Sborník Slovenského národného múzea, 57, Bratislava 1963, História 3, s. 104–124.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.
- KUDRNÁČ, J.: Několik upozornění k tzv. pražanicím. Archeologické rozhledy 33. Praha 1981, s. 209–211.
- MARSINA, R.: O osídlení Slovenska od 11. do 13. storočia. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava 1984, s. 39–60.
- MESZÁROSOVÁ, K.: Záchranný výskum v Zelenci. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975. Nitra 1976, s. 147.
- MINÁČ, V.: Zisťovací archeologický výskum v obci Senec-Martin. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977. Nitra 1978, s. 160–161.
- MINÁČ, V.: Slovenské sídlisko a stredoveká osada v Senci-Martine. In: Archaeologia historica 6. Košice–Brno, 1981, s. 487–497.
- NEVIZÁNSKY, G.: Záchranný výskum v Kameníne. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978. Nitra 1980, s. 187–188.

- PASTOREK, I.: Archeologický prieskum v Hlohovci roku 1980. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980. Nitra 1981, s. 216–217.
- PAVÚK, J.–MINÁČ, V.: Neolitické, eneolitické a stredoveké osídlenie vo Voderadoch a v Zelenči. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976. Nitra 1977, s. 225–228.
- PÁSTOR, J.: Pamiatky ranofeudálneho obdobia. Múzeum 2, 1957, s. 227–234.
- PIETA, K.–MORAVČÍK, J.: Železiarske objekty z doby rímskej a stredoveká dechtárska výroba vo Varine. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 205 až 208.
- PITTEROVÁ, A.: Archäologisch-ethnographische Parallele aus Bereiche des Studiums des traditionellen Hauses. In: Ethnologia slavica 8.9 (1976–1977). Bratislava 1977, s. 83–95.
- PLACHÁ, V.–HLAVICOVÁ, J.–KELLER, I.: Predbežné výsledky archeologického výskumu Devína v roku 1974. Nitra 1975, s. 82–84.
- PODOLÁK, J.: Poľnohospodárstvo ako predmet etnografického výskumu. In: Etnografický výskum zátopovej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné. Košice 1980, s. 25–30.
- POLLA, B.: Stredoveká pec na pečenie chleba. In: Študijné Zvesti Archeologického ústavu SAV v Nitre. 2. Nitra 1957, s. 115–119.
- POLLA, B.: Stredoveké obilné jamy v Budmericiach. Slovenský národopis 7. Bratislava 1959, s. 517 až 559.
- POLLA, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962.
- POLLA, B.: Zaniknutá stredoveká osada Miloš. In: Sbor. Slov. nár. Múz. 60. História 6. Bratislava 1966, s. 117–160.
- REMIÁŠOVÁ, M.: Výskumy na hornom Ponitří. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 218–220.
- REMIÁŠOVÁ, M.–RUTTKAY, A.: Zisťovací výskum v Koši. Slovenská archeológia 15. 1967, s. 455–464.
- RUTTKAY, A.: Včasnostredoveký príbytok z Veľkého Slavkova, okr. Poprad. In: Nové obzory 11. Prešov–Košice, 1969, s. 271–283.
- RUTTKAY, A.: Stredoveké osídlenie v Oboríne. In: Východoslovenský pravek. 1. Košice 1970, s. 95–110.
- RUTTKAY, A.: Osídlenie Piešťan-Banky v 11.–13. stor. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975. Nitra 1976, s. 197–200.
- RUTTKAY, A.: Výskum zaniknutého včasnostredovekého sídliska, architektúry a pohrebiska pri Nitrianskej Blatnici v roku 1976. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1976. Nitra 1977, s. 243–251.
- RUTTKAY, A.: Výsledky ďalšej etapy výskumu v Nitrianskej Blatnici. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977. Nitra 1978, s. 211–217.
- RUTTKAY, A.: Výsledky výskumu v Nitrianskej Blatnici v roku 1978. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1978. Nitra 1980, s. 241–245.
- RUTTKAY, A.: Správa o výskume v Nitrianskej Blatnici v roku 1980. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1980. Nitra 1981, s. 256–260.
- RUTTKAY, A.: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. stor. z hľadiska archeologického bádania. In: Veľká Morava a počátky československé státnosti. Praha–Bratislava 1985, s. 141–185.
- RUTTKAY, A.–REJHOLEC, E.: Ďalšie včasnostredoveké objekty v Piešťanoch-Banke. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981. Nitra 1982, s. 256–257.
- SLANINÁK, M.: K otázke stredovekého dedinského domu na severnom Slovensku. In: Zbor. Slov. nár. Múz. 69. Etnografia 16. Martin 1975, s. 170–189.
- SLOVENSKO 3, Lud. I. časť, Bratislava 1974, s. 463–521.
- ŠAIKOVSKÝ, P.–NEVIZÁNSKY, G.: Záchranný výskum včasnostredovekého sídliska v Kosihách nad Ipľom. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982. Nitra 1983, s. 234 až 235.
- ŠÍŠKA, S.–HAINALOVÁ, E.: Stredoveké obydlia a depot semien konopy siatej zo Šarišských Michalian. Študijné zvesti, 20. 1983, s. 303–317.
- TEMPÍR, Z.: Archeologické nálezy zemědělských rostlin a plevelů v Čechách a na Moravě. Vědecké práce Zemědělského muzea, 8, 1969, s. 15–88.
- TOČÍK, A.: Záchranný výskum v Komjaticiach. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1977. Nitra 1978, s. 246–272.

Das mittelalterliche Dorf der Slowakei als Grundphänomen der feudalen Ökonomik

Ein synthetischer Beitrag mit Auswertung von Quellen mehrerer Wissensfelder. Im ersten Teil (Čaplovič–Ruttkay) wird die Besiedlungsstruktur der Slowakei im Mittelalter umrissen. Seit dem 10. bis in die Mitte des 13. Jahrhunderts wurden rund 2300 Siedlungen erfaßt (Wachstum der Bevölkerung von ca. 120 000 auf 300 000), seit der Mitte des 13. bis in das 15. Jahrhundert wuchs die Zahl der Siedlungen auf 3500–3800 (Ende des 15. Jahrhunderts etwa 480 000 Einwohner). Im 14. Jahrhundert betrug die durchschnittliche Bevölkerungsdichte 100–500 Bewohner pro Dorf, später lag der Durchschnitt tiefer. Starker Anteil kleiner Siedlungen (1–10, bzw. 11–30 Häuser). Die kartographische Erfassung der Besiedlungsabhängigkeit von der Seehöhe brachte gute Grundlagen zur Erkenntnis des geographischen Streuung der Besiedlung (diese war auch in Berglagen bis 700 m ü.d.M. relativ dicht). Charakteristik der Entwicklung der slawisch-magyarischen ethnischen Grenze: auf einem beträchtlichen Gebietsteil herrschte zumindest vom 9. Jahrhundert bis ins Mittelalter ungestörte Kontinuität des slawischen Ethnikums. Die ethnische Spezifizierung nach dem archäologischen Material ist problematisch, trotzdem sind aber bei der Untersuchungsmethodik der Siedlungsstruktur und Kulturentwicklung ethnische Aspekte in Betracht zu ziehen (Slowaken, Ungarn, Deutsche usw.); diese Frage ist auch bei der Untersuchung der einzelnen dörflichen Siedlungstypen aktuell. Vor dem 14. Jahrhundert sind zerstreute Siedlungstypen charakteristisch, Andeutungen einer einseitigen Straßenvorbauung gibt es nur vereinzelt. Von der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts an ist eine Tendenz zur Kumulierung der Behausungen und Schaffung eines geschlosseneren Systems der Verbauung mit Bindung an die Wirtschaftsfunktion des Gehöfts und Gliederung der Grundstücke in äußere und innere zu beobachten. Verfolgt werden die Dispositionsentwicklung der Siedlungen und charakteristische Merkmale in den chronologischen und geographischen Zusammenhängen, bzw. in der Abhängigkeit von der natürlichen Umgebung und besonderen Wirtschaftsbedingungen.

Im zweiten Teil Beitrags (Čaplovič–Hanuliak) findet man einen Überblick der Erkenntnisse über die Typen der dörflichen Behausung. Die Charakteristik der chronologischen Position des Grundrisses der Wohnungen und ihrer Konstruktion wird von der geographischen Lage des Ortes abgeleitet und damit auch spezifiziert. Im Rahmen des allgemeinen Entwicklungstrends sind im 10.–13. Jahrhundert Grubenhäuser mit viereckigem Grundriß und oberirdischer Pfahl- oder Blockbaukonstruktion charakteristisch. Daneben kommen unvertiefte Behausungen mit Blockbaukonstruktion vor, seit dem 11.–12. Jahrhundert vereinzelt auch mit einer steinernen, trocken gelegten Untermauerung. Diese Konstruktion verbreitete sich besonders im 13.–15. Jahrhundert in den nördlicheren Gegenden der Slowakei; an die Untermauerung schloß sich eine Blockbaukonstruktion an. In den Flachlandgebieten war im gipfelnden und späten Mittelalter die Technik des Mauerbaus aus mit Reisern gefestigtem Lehm, eventuell aus getrockneten, später auch gebrannten Ziegeln verbreiteter. Im gipfelnden Mittelalter wird die soziale Stellung des Eigentümers zur Determinante der Konstruktion und des allgemeinen Niveaus der dörflichen Behausungen; die Besitzdifferenzierung steigert sich nämlich auch im Rahmen der Landwirtschaft markant. Der Beitrag dokumentiert Elemente der sozial-ökonomischen Strukturveränderungen des Siedlungen auch mit dem heutigen Wissensstand von der Größenentwicklung des Wohnraums und der horizontalen und vertikalen Gliederung der Behausungen (ein-, zwei-, dreiräumige Häuser, Anfänge der Bierkeller-Räume), der Anwesenheit von Wirtschaftsbauten (Scheunen, Ställe u.ä.) und Einrichtungen (Brunnen, Mahlsteine), beziehungsweise auch provisorischer Saisonbehausungen (vereinzelt festgestellte Behausungen mit kreisförmigem Grundriß).

Der dritte Teil des Beitrags (Čaplovič–Hajnalová) enthält einen Überblick der Erkenntnisse von Landwirtschaft und Viehzucht. An mehreren Stellen wurden mittelalterliche lange Streifenfluren festgestellt. Die Fundstruktur des landwirtschaftlichen Geräts spricht von der Verbesserung der agrotechnischen Verfahren, von der Ausweitung der fortschrittlichen Dreifelderwirtschaft und der relativ frühen Ausnützung des Bodens auch in extremeren Bergbedingungen. Die archäobotanischen Funde enthalten ein ziemlich breites Register der gezüchteten Getreide- und Hülsenfrüchte, sowie technischer Pflanzen. Die Früchte lagerte man in den „obilnice“ genannten Scheuern. Zum Mahlen dienten Handmühlen, Stampfer und Mahlsteine, in der Regie feudaler Eigentümer nicht selten auch Wassermühlen. Relativ häufig sind Funde von Brotbacköfen, die man jedoch auch zum Trocknen von Korn, Obst, eventuell Fischen benützte. Archäologische Funde eiserner Geräteteile dokumentieren im Zusammenhang mit archäobotanischen und archäozoologischen Funden das Aufblühen der Obstzucht, der Gärtnerei und des Weinbaus, sowie die breit angelegte Zucht von Rindern und anderen Haustieren.

Im letzten Beitrag (Čaplovič–Ruttkay) werden Daten über den Anteil der ländlichen Siedlungen am Gewerbe und Handel besprochen. Es wird festgestellt, daß das Dorf unter den autarken Bedingungen der Zeit bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts ein wirtschaftlich mehr oder weniger selbstgenügsames Ganzes vorgestellt hat, das praktisch alle Gegenstände des persönlichen, aber auch

des landwirtschaftlichen Bedarfs im Wege der Kleinproduktion herzustellen hatte. Belegt sind beispielsweise die Verhüttung von Eisen, das Schmiede- und Steinmetzgewerbe, die Bearbeitung von Knochen und Holz, das Teerschwelen, die Herstellung einfacher Schmuckstücke, die Töpferei usw.). Ein Teil der Erzeugnisse mußte dem Feudalherrn abgeführt werden – das deutlichste Beispiel bietet die Kategorie der sogenannten dienstbaren Siedlungen im königlichen Dominium mit eindeutiger handwerklicher oder sonstiger Dienstspezialisierung einschließlich der Feldwirtschaft. Die Dorfbewohner wurden auch in die Ausbeutung natürlicher Quellen und in den Tagbau eingeschaltet. Niedrige Erzeugungsproduktivität, das Mehrprodukt gehörte meist dem Feudalherrn; Schwerpunkt des Handels bei dem Transitverkehr. Die Belege für den Binnenhandel spiegeln im 11.-12. Jahrhundert Sonntagsmärkte bei Kirchen. In der Umgebung der politischen Verwaltungszentren, später auch in der Nähe natürlicher Rohstoffquellen und wichtiger Kommunikationen formierten sich Wirtschafts- und Marktzentren als Keime der mittelalterlichen Städte. Seit der Hälfte des 13. Jahrhunderts verschieben sich die Schwerpunkte der handwerklichen Erzeugung fast komplett in die Städte, deren Produkte im Tauschweg für landwirtschaftliche Produkte teilweise auch das Dorf versorgten. Im dörflichen Milieu blieb die Heimarbeit mit ihren Produkten für den persönlichen und Haushaltsbedarf (beispielsweise Keramik), und die unmittelbar an die Bedürfnisse der Landwirtschaft anknüpfende Produktionstätigkeit (z. B. der Schmiede), vereinzelt entwickelten sich in der Regie des Feudalherrn mehr oder weniger eng an örtliche Rohstoffquellen gebundene Gewerbe (beispielsweise die Herstellung weißer Keramik) mit breiter Mehrerzeugung für den Marktbedarf.

